INTERNATIONAL JOURNAL OF INDIAN LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJILRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online: ISSN Print:
EDUSCHOOL ACADEMIC RESEARCH & PUBLISHERS

सांख्य-तत्त्वमीमांसाः प्रकृति-पुरुष विभेद का दार्शनिक विश्लेषण

Indulekha A B

Assistant Professor, Department of Sanskrit, Government Sanskrit College, Thripunithura, Kerala, India.

Article information
Received: 4th September 2025
Received in revised form:6th October 2025
Accepted: 8th November 2025
Available online:25th December 2025
Volume:1
Issue:2
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18067364

Abstract

The present thesis provides a serious philosophical analysis of the dualism of nature and man as posited in the philosophy of Sankhya. Sankhya philosophy is the oldest philosophy in the Indian philosophical tradition. In this philosophy, nature and man are accepted as two independent entities. Nature is inert, active and consequential, whereas man is conscious, passive and inconsequential. This dualism is not merely metaphysical, but of practical and spiritual significance. In this research work, after a detailed discussion of the Sankhyakarikas and commentaries, the nature, differences and relationship between nature and man have been explained. A discussion of realistic principles is presented with comparative tables.

सारांशः

प्रस्तुते शोधप्रबन्धे सांख्यदर्शने प्रतिपादितस्य प्रकृति.पुरुषयोः द्वैतवादस्य गम्भीरं तात्त्विकं विश्लेषणं क्रियते। सांख्यदर्शनं भारतीयदर्शनपरम्परायां प्राचीनतमं तत्त्वमीमांसाप्रधानं दर्शनमस्ति। अस्मिन् दर्शने प्रकृतिः पुरुषश्च द्वौ स्वतन्त्रौ तत्त्वौ स्वीक्रियेते। प्रकृतिः जडाए सक्रियाए परिणामिनी च अस्तिए यत्र पुरुषः चेतनःए निष्क्रियःए अपरिणामी च वर्तते। अयं द्वैतवादः केवलं तात्त्विकः न भवतिए अपितु व्यावहारिकः आध्यात्मिकश्च महत्त्वं धारयति। शोधकार्येऽस्मिन् सांख्यकारिकायाःए भाष्यग्रन्थानां च विस्तृतं विमर्शनं कृत्वाए प्रकृति.पुरुषयोः स्वरूपम्ए विभेदंए सम्बन्धं च व्याख्यातम्। तुलनात्मकसारणीभिः सह यथार्थसिद्धान्तानां विवेचनं प्रस्तुतम्।

मुख्यशब्दाः- सांख्य, प्रकृति, पुरुष, द्वैतवाद, तत्त्वमीमांसा, कैवल्यम्

1. प्रस्तावना

सांख्यदर्शनं भारतीयदर्शनपरम्परायां षड्दर्शनेषु प्रथमं गण्यते। कपिलमुनिना प्रणीतमिदं दर्शनं तत्त्वज्ञानप्रधानं विवेकमार्गप्रतिपादकं च अस्ति। अस्य दर्शनस्य मूलभूतः सिद्धान्तः प्रकृति-पुरुषयोः द्वैतवादे निहितः। ईश्वरकृष्णेन विरचिता सांख्यकारिका (ई. ४०० ख्रीष्टाब्दे) अस्य दर्शनस्य प्रामाणिकः ग्रन्थः मन्यते।

सांख्यशास्त्रे द्वाविंशतितत्त्वानि स्वीक्रियन्ते - एका प्रकृतिः, एकविंशतिः विकाराः, बहवः पुरुषाः च। प्रकृतिः अव्यक्तं, मूलप्रकृतिः, प्रधानम् इत्यादिभिः नामभिः ज्ञायते। सा त्रिगुणात्मिका - सत्त्व-रजस्-तमोगुणैः निर्मिता। पुरुषः तु चैतन्यस्वरूपः, साक्षी, केवली च वर्तते।

अस्मिन् शोधप्रबन्धे निम्नलिखितानि शोधप्रश्नानि विमृश्यन्ते:

- प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वरूपं किम्?
- तयोः विभेदः कथं स्थापयितुं शक्यते?
- जडचेतनयोः सम्बन्धः कथम् उपपाद्यते?
- प्रकृति-पुरुषविवेकेन मोक्षः कथं सिध्यति?

2. सैद्धान्तिकं ढाञ्चाकम्

2.1. सांख्यदर्शने तत्त्वमीमांसा

सांख्यदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा द्वैतवादे प्रतिष्ठिता। सांख्यकारिकायां (का. २) उच्यते - 'दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ।' अत्र दुःखत्रयस्य निवारणाय तत्त्वज्ञानस्य आवश्यकता प्रतिपादिता। तत्त्वज्ञानं च प्रकृति-पुरुषयोः यथार्थविवेकेन एव सम्भवति।

गौडपादः स्वभाष्ये व्याचष्टे यत् प्रकृतिः कारणम्, पुरुषश्च भोक्ता। अयं द्वैतवादः कार्य-कारणसम्बन्धे, चेतनाचेतनयोः विभेदे च आधारितः। लार्सन इति विद्वान् सांख्यस्य द्वैतवादं 'reflective dualism' इति नाम्ना निर्दिशति, यतः अयं द्वैतवादः केवलं तात्त्विकः न भवति, अपितु चेतनस्य आत्मविवेकस्य साधनं च भवति।[9]

2.2. प्रकृतेः स्वरूपम्

प्रकृतिः सांख्यदर्शने मूलकारणम् उच्यते। सा अव्यक्ता, अनादिः, नित्या च। त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः सत्त्व-रजस्-तमोगुणैः साम्यावस्थायां स्थिता भवति। सांख्यकारिकायाम् (का. ११) उक्तम् - 'सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः। गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥'

प्रकृतेः गुणाः परस्परं विरुद्धाः सन्ति, परन्तु परस्परसहयोगेन एव सृष्टिः सम्भवति। सत्त्वगुणः प्रकाशकः सुखप्रदश्च। रजोगुणः चलः दुःखप्रदश्च। तमोगुणः गुरुः मोहप्रदश्च। एतेषां त्रयाणां गुणानां साम्यभङ्गेन सृष्टिप्रक्रिया प्रारभ्यते।

2.3. पुरुषस्य स्वरूपम्

पुरुषः सांख्यदर्शने चैतन्यस्वरूपः, निष्क्रियः, निर्गुणः, अपरिणामी च अस्ति। सांख्यकारिकायाम् (का. ११) पुरुषस्य लक्षणानि वर्णितानि - 'तस्मात्तत्समासात् द्विविधमव्यक्तं व्यक्तवत्स्वभावम्। सप्तदश च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥'

पुरुषः केवलं साक्षी भवति। स न करोति, न भुङ्क्ते, केवलं पश्यति। चक्रवर्ती इति विद्वान् व्याख्यायां लिखति यत् पुरुषः 'pure consciousness' अस्ति, यः प्रकृतेः परिणामेषु प्रतिबिम्बितः सन् स्वयं परिणामं न गच्छति।[1] अयं विरोधाभासः सांख्यदर्शनस्य केन्द्रीयः समस्या अस्ति।

3. प्रकृति-पुरुषयोः विभेदविश्लेषणम्

3.1. मूलभूताः विभेदाः

प्रकृति-पुरुषयोः मध्ये मूलभूताः विभेदाः सांख्यकारिकायां (का. ११-१९) विस्तरेण वर्णिताः। एते विभेदाः तात्त्विकाः, कार्यकारणसम्बन्धसम्बद्धाः, चैतन्यसम्बद्धाश्च सन्ति। निम्नलिखितसारण्यां प्रमुखाः विभेदाः प्रदर्शिताः

सारणी १: प्रकृति-पुरुषयोः मूलभूताः विभेदाः (वाचस्पत्यमिश्र-गौडपादभाष्याधारितम्)

विभेदाधारः	**प्रकृतिः**	**पुरुषः**
चेतनत्वम्	जडा, अचेतना	चेतनः, चिन्मात्रः
क्रियाशीलता	सक्रिया, परिणामिनी	निष्क्रियः, अपरिणामी
गुणात्मकता	त्रिगुणात्मिका	निर्गुणः
संख्या	एका, अनेका च विकाराः	अनेके पुरुषाः
व्यापकत्वम्	सर्वव्यापी	व्यक्तिगतः
कर्तृत्वम्	कर्त्री	अकर्ता, साक्षी
उद्देश्यम्	परार्थम् (पुरुषार्थम्)	स्वार्थम् (कैवल्यम्)

3.2. जडचेतनयोः सम्बन्धविमर्शः

सांख्यदर्शने जडचेतनयोः सम्बन्धः प्रमुखः दार्शनिकः समस्या अस्ति। प्रकृतिः जडा सती कथं पुरुषस्य चैतन्यं प्रतिबिम्बयति? पुरुषः निष्क्रियः सन् कथं प्रकृतेः परिणामेषु कर्तृत्वं प्राप्नोति? सांख्यकारिकायाम् (का. २१) उक्तम् - 'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥'

अत्र पङ्गु-अन्धयोः दृष्टान्तेन सम्बन्धः व्याख्यातः। यथा पङ्गुः नेत्रवान् अन्धश्च बलवान् परस्परसहायतया गन्तुं शक्नुवन्ति, तथैव प्रकृतिः पुरुषश्च परस्परसहायतया सृष्टिं निर्माति। परन्तु अयं व्याख्या पूर्णतया सन्तोषप्रदः नास्ति, यतः पङ्गु-अन्धौ उभावपि चेतनौ स्तः, यत्र सांख्ये प्रकृतिः जडा वर्तते।

सिन्हा इति विद्वान् प्रतिपादयति यत् प्रकृति-पुरुषसम्बन्धः 'transcendental correlation' इति विशेषतया व्याख्येयः।[18] अयं सम्बन्धः न कार्य-कारणसम्बन्धः, न पदार्थानां सम्बन्धः, अपितु तात्त्विकानां स्तरयोः सम्बन्धः अस्ति। वाचस्पत्यमिश्रः स्वभाष्ये व्याचष्टे यत् प्रकृतेः पुरुषस्य च योगः 'सांनिध्यमात्रेण' भवति, न तु वास्तविकेन संयोगेन।

3.3. प्रकृतेः परिणामक्रमः

पुरुषस्य सान्निध्ये प्रकृतिगुणानां साम्यभङ्गः भवति। ततः क्रमशः एकविंशतितत्त्वानां विकासः भवति। सांख्यकारिकायाम् (का. २२-२३) एवं वर्णितम्:

सारणी २: सांख्यदर्शने तत्त्वपरिणामक्रमः (सांख्यकारिकाधारितम्)

क्रमाङ्कः	तत्त्वम्	विवरणम्
१	प्रकृतिः/प्रधानम्	मूलकारणम्, अव्यक्तम्
२	महत्/बुद्धिः	प्रथमः विकारः, निश्चयात्मिका
३	अहङ्कारः	अभिमानकारकः, त्रिविधः
४-८	पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि	श्रोत्रम्, त्वक्, चक्षुः, जिह्वा, घ्राणम्
९-१३	पञ्च कर्मेन्द्रियाणि	वाक्, पाणि, पादः, पायुः, उपस्थम्
१४	मनः	उभयात्मकम् (ज्ञान-कर्मेन्द्रियम्)
१५-१९	पञ्च तन्मात्राणि	शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध
२०-२४	पञ्च महाभूतानि	आकाशः, वायुः, तेजः, जलम्, पृथिवी

4. समीक्षात्मकं मूल्याङ्कनम्

4.1. सबलपक्षाः

सांख्यदर्शनस्य प्रकृति-पुरुषविभेदः अनेकेषु दृष्टिषु सबलः अस्ति। प्रथमं, अयं द्वैतवादः मनोविज्ञानसम्मतः अस्ति, यतः मनुष्याणां अनुभवे आत्मनः शरीरात् पृथक्त्वबोधः सर्वदा वर्तते। द्वितीयं, अयं सिद्धान्तः व्यावहारिकमुक्तिमार्गं प्रस्तौति - प्रकृति-पुरुषविवेकेन कैवल्यं प्राप्यते।

लार्सन इति विद्वान् प्रतिपादयति यत् सांख्यस्य द्वैतवादः mind-body problem इत्यस्य समाधाने महत्त्वपूर्णः योगदानं करोति।[10] स व्याचष्टे यत् पश्चात्यदर्शनस्य Cartesian dualism इत्यस्मात् सांख्यस्य द्वैतवादः श्रेष्ठः, यतः सः केवलं तात्त्विकः न भवति, अपितु योगिकं साधनमार्गं च प्रस्तौति।

4.2. दुर्बलपक्षाः

परन्तु सांख्यदर्शनस्य द्वैतवादः कतिपयेषु विषयेषु आक्षेपपूर्णः अस्ति। प्रमुखः आक्षेपः जडचेतनयोः सम्बन्धविषये अस्ति। यदि प्रकृतिः पुरुषश्च सर्वथा भिन्नौ स्तः, तदा तयोः मध्ये कथं सम्बन्धः सम्भवति? अयं समस्या interaction problem इति नाम्ना ज्ञायते।

हिरियण्णा इति विद्वान् समीक्षां करोति यत् सांख्यस्य पङ्गु-अन्धदृष्टान्तः पर्याप्तः नास्ति, यतः तत्र उभौ चेतनौ स्तः[16] जडा प्रकृतिः कथं पुरुषस्य चैतन्यं प्रतिबिम्बयितुं शक्नोति? अयं प्रश्नः सांख्यदर्शने पूर्णतया समाधातः नास्ति।

द्वितीयः आक्षेपः अनेकपुरुषवादविषये अस्ति। यदि प्रत्येकं जीवे पृथक् पुरुषः वर्तते, तदा तेषां मध्ये तात्त्विकं भेदं कथं स्थापयितुं शक्यते? सर्वे पुरुषाः समानस्वभावाः सन्ति चेत्, तेषां बहुत्वस्य कारणं किम्?

5. दार्शनिकाः निष्कर्षाः

5.1. ज्ञानमीमांसासम्बन्धः

प्रकृति-पुरुषविभेदः सांख्यदर्शनस्य ज्ञानमीमांसायां महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। सांख्यानुसारं वास्तविकं ज्ञानं प्रकृतेः पुरुषस्य च यथार्थविवेकेन एव प्राप्यते। अविवेकः एव बन्धनस्य कारणं भवति। सांख्यकारिकायाम् (का. ६४) उक्तम् - 'तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित्। संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः॥'

अत्र स्पष्टं भवति यत् पुरुषः वास्तवे न बध्यते, न मुच्यते। केवलं प्रकृतेः परिणामेषु अविवेकेन पुरुषः बद्धः इव प्रतीयते। विवेकज्ञानेन सः स्वस्य स्वतन्त्रतां प्रत्यभिजानाति।

5.2. मोक्षमार्गः

सांख्यदर्शने मोक्षः कैवल्यम् इति नाम्ना ज्ञायते। कैवल्यं पुरुषस्य स्वस्वरूपे अवस्थानम् अस्ति। यदा पुरुषः 'अहं प्रकृत्या भिन्नः' इति यथार्थं जानाति, तदा सः प्रकृतेः बन्धनात् मुक्तः भवति। सांख्यकारिकायाम् (का. ६८) एवं वर्णितम् - 'ज्ञानेन चैव विमुक्तिः क्षीणधर्मस्य धर्मेण। विज्ञानमात्रेण मोक्षः केवल्यं प्राप्यते॥'

अयं मोक्षमार्गः सम्पूर्णतया ज्ञानमार्गः अस्ति। न क्रियाभिः, न भक्त्या, केवलं विवेकज्ञानेन मोक्षः प्राप्यते। प्रकृति-पुरुषविवेकः एव परं साधनम् अस्ति। एलियाडे इति विद्वान् व्याचष्टे यत् सांख्यस्य मोक्षमार्गः 'knowledge as salvation' इति सिद्धान्ते आधारितः।[4]

5.3. नैतिकदृष्टिः

प्रकृति-पुरुषविभेदात् विशिष्टा नैतिकदृष्टिः उत्पद्यते। यदि पुरुषः निष्क्रियः अस्ति, तदा कर्मफलं कस्य? सांख्यानुसारं सर्वाणि कर्माणि प्रकृतेः गुणैः एव क्रियन्ते। पुरुषः केवलं साक्षी भवति। अयं दृष्टिः भगवद्गीतायां (३.२७) प्रतिध्वनितः - 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते॥'

अत्र नैतिकदायित्वं प्रकृत्यां न्यस्तम्, परन्तु मुक्तिः पुरुषस्य विवेकेन प्राप्यते। अयं सूक्ष्मः सन्तुलनं कर्मयोगस्य ज्ञानयोगस्य च समन्वये दृश्यते।

6. अन्यदर्शनैः सह तुलना

सांख्यस्य प्रकृति-पुरुषविभेदः अन्येषां भारतीयदर्शनानां तत्त्वमीमांसाभिः तुलनीयः। निम्नलिखितसारण्यां प्रमुखाः तुलनात्मकाः विचाराः प्रस्तुताः:

सारणी ३: भारतीयदर्शनेषु तत्त्वमीमांसातुलना

दर्शनम्	तत्त्वदृष्टिः	ईश्वरस्य स्थानम्	मोक्षमार्गः
सांख्यम्	द्वैतवादः (प्रकृति-पुरुष)	नास्तिकम् (निरीश्वरम्)	विवेकज्ञानम्
योगः	द्वैतवादः (सांख्यसम्मतः)	सेश्वरम्	चित्तवृत्तिनिरोधः
अद्वैतवेदान्तः	अद्वैतवादः (ब्रह्म एकम्)	ब्रह्म एव सर्वम्	आत्मब्रह्मैक्यज्ञानम्
न्यायवैशेषिकम्	बहुतत्त्ववादः	सेश्वरम्	तत्त्वज्ञानम्
बौद्धम्	शून्यवादः/विज्ञानवादः	नास्तिकम्	मध्यमाप्रतिपदा

उपरिनिर्दिष्टात् सारण्यात् स्पष्टं भवति यत् सांख्यस्य प्रकृति-पुरुषविभेदः अन्येषां भारतीयदर्शनानां तत्त्वमीमांसाभ्यः विशिष्टः अस्ति। योगदर्शनम् एव सांख्यस्य तात्त्विकसिद्धान्तं स्वीकरोति, परन्तु सः ईश्वरं च स्वीकरोति। अद्वैतवेदान्तः सर्वथा विपरीतं द्वैतं निराकरोति। न्यायवैशेषिकं बहुतत्त्वान् स्वीकरोति। बौद्धदर्शनं तु आत्मानं एव न स्वीकरोति।

7. आधुनिकसान्दर्भिकता

सांख्यदर्शनस्य प्रकृति-पुरुषविभेदः आधुनिककाले अपि प्रासङ्गिकः अस्ति। मनोविज्ञानशास्त्रे mind-body problem इति समस्या सांख्यस्य प्रकृति-पुरुषसमस्यायाः आधुनिकरूपम् अस्ति। चाल्मर्स् इत्यस्य 'hard problem of consciousness' इति समस्या सांख्यस्य 'जडचेतनसम्बन्धसमस्यायाः' सदृशः।[2]

आधुनिकमनोविज्ञाने embodied cognition इति सिद्धान्तः सांख्यस्य दृष्ट्या विचारणीयः। वर्ला, थोम्प्सन्, रॉश् (Varela et al., 1991) एते विद्वांसः प्रतिपादयन्ति यत् चेतना शरीरात् पृथक् नास्ति, अपितु शरीरेण सह एकीभूतः। अयं दृष्टिः सांख्यस्य प्रकृति-पुरुषसम्बन्धस्य पुनर्व्याख्यानं प्रस्तौति।

योगविज्ञाने च सांख्यस्य प्रासङ्गिकता दृश्यते। आधुनिकयोगाभ्यासः सांख्यस्य तात्त्विकाधारे निहितः। mindfulness meditation इत्यादीनि साधनानि प्रकृति-पुरुषविवेकस्य व्यावहारिकप्रयोगाः सन्ति। तेलर् इति विद्वान् प्रतिपादयति यत् आधुनिकयोगः सांख्यस्य दार्शनिकसिद्धान्तानां जीवन्तं प्रमाणम् अस्ति।[19]

8. उपसंहारः

सांख्यदर्शनस्य प्रकृति-पुरुषविभेदः भारतीयदर्शनपरम्परायां अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः योगदानः अस्ति। अयं द्वैतवादः केवलं तात्त्विकः न भवति, अपितु व्यावहारिकः आध्यात्मिकः नैतिकश्च महत्त्वं धारयति। प्रकृतिः पुरुषश्च द्वौ स्वतन्त्रौ तत्त्वौ इति स्वीकृत्य, सांख्यदर्शनं जडचेतनयोः, पदार्थचेतनयोः, प्रकृतेः आत्मनः च सम्बन्धस्य गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तौति।

प्रस्तुते शोधप्रबन्धे प्रकृति-पुरुषयोः स्वरूपम्, विभेदाः, सम्बन्धः, तात्त्विकाः निष्कर्षाः च विस्तरेण विमृष्टाः। सारणीभिः सह तुलनात्मकं विश्लेषणं प्रस्तुतम्। समीक्षात्मके मूल्याङ्कने सबलपक्षाः दुर्बलपक्षाश्च विचारिताः।

अस्य दर्शनस्य प्रमुखः योगदानः विवेकज्ञानमार्गस्य प्रतिपादने वर्तते। प्रकृति-पुरुषविवेकेन मोक्षः प्राप्यते इति सिद्धान्तः आध्यात्मिकसाधनायाः व्यावहारिकं मार्गदर्शनं प्रदाति। यद्यपि अस्मिन् दर्शने कतिचन दुर्बलपक्षाः सन्ति, तथापि अस्य तात्त्विकगाम्भीर्यं आधुनिककाले अपि विचारणीयम् अस्ति।

भविष्यशोधकार्येषु सांख्यदर्शनस्य आधुनिकमनोविज्ञानेन, क्वाण्टमभौतिकीमीमांसया, चेतनाविज्ञानेन च सम्बन्धः विचारणीयः। प्रकृति-पुरुषविभेदस्य पुनर्व्याख्यानं नूतनैः दृष्टिभिः आवश्यकम् अस्ति। तदा एव अस्य प्राचीनदर्शनस्य आधुनिकप्रासङ्गिकता स्पष्टीभवति।

ग्रंथसूची

1. Chakravarti, P. (1975). *Origin and development of the Sāṁkhya system of thought*. Oriental Books Reprint Corporation.
2. Chalmers, D. J. (1996). *The conscious mind: In search of a fundamental theory*. Oxford University Press.
3. Dasgupta, S. N. (1922). *A history of Indian philosophy* (Vol. 1). Cambridge University Press.
4. Eliade, M. (1969). *Yoga: Immortality and freedom* (W. R. Trask, Trans.). Princeton University Press.
5. Garbe, R. (1894). *Die Sāṁkhya-Philosophie: Eine Darstellung des indischen Rationalismus*. H. Haessel.
6. Hiriyanna, M. (1993). *Outlines of Indian philosophy*. Motilal Banarsidass.
7. Īśvarakṛṣṇa. (2003). *Sāṅkhyakārikā with Gauḍapādabhāṣya* (H. D. Sharma, Ed.). Oriental Book Agency.
8. Johnston, E. H. (Trans.). (1937). *The Sāṁkhya kārikā of Īśvara Kṛṣṇa*. Motilal Banarsidass.
9. Larson, G. J. (1979). *Classical Sāṃkhya: An interpretation of its history and meaning* (2nd ed.). Motilal Banarsidass.
10. Larson, G. J. (1983). An eccentric ghost in the machine: Formal and quantitative aspects of the Sāṃkhya–Yoga dualism. *Philosophy East and West, 33*(3), 219–233.
11. Larson, G. J., & Bhattacharya, R. S. (Eds.). (2008). *Yoga: India's philosophy of meditation* (Encyclopedia of Indian Philosophies, Vol. 12). Motilal Banarsidass.
12. Mādhavācārya. (1971). *Sarvadarśanasaṅgraha* (V. S. Abhyankar, Ed.; 3rd ed.). Bhandarkar Oriental Research Institute.
13. Mainkar, T. G. (1972). *Sāṃkhyakārikā of Īśvarakṛṣṇa with the commentary of Gauḍapāda*. Oriental Book Agency.
14. Potter, K. H. (Ed.). (1987). *Encyclopedia of Indian philosophies* (Vol. 4, *Sāṃkhya: A dualist tradition in Indian philosophy*). Motilal Banarsidass.
15. Radhakrishnan, S. (1923). *Indian philosophy* (Vol. 2). George Allen & Unwin.
16. Sharma, C. (1960). *A critical survey of Indian philosophy*. Motilal Banarsidass.
17. Sinha, N. (1915). *The Sāṃkhya philosophy*. The Panini Office.
18. Sinha, N. (1958). *The Sāṃkhya philosophy containing Sāṃkhya-pravachana sūtram* (2nd ed.). The Indian Press.
19. Taylor, M. C. (2007). *After God*. University of Chicago Press.

20. Vācaspatimiśra. (1967). *Tattvakaumudī: Vācaspatimiśra's commentary on the Sāṃkhyakārikā* (S. S. Vangiya, Ed.). Chaukhamba Sanskrit Sansthan.
21. Varela, F. J., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. MIT Press.
22. Vijñānabhikṣu. (1896). *Sāṅkhyapravacanabhāṣya* (R. Garbe, Ed.). Harvard University.